

УДК 341.171:347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.41>

## РЕАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНАМИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ПРАВА НА ЗАХИСТ СВОЇХ ПРАВ ТА СВОБОД В СУДІ

**Шамрай В.В.,**

*доктор юридичних наук, доцент,*

*професор кафедри конституційного права*

*ННІП Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*ORCID: 0000-0001-8090-7523*

**Слюсаренко Ю.А.,**

*кандидат юридичних наук,*

*доцент, кафедри конституційного права*

*ННІП Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*ORCID: 0000-0001-6772-4386*

**Шамрай В.В., Слюсаренко Ю.А. Реалізація громадянами Європейського Союзу права на захист своїх прав та свобод в суді.**

Досліджено конституційний принцип права на ефективний судовий захист у правопорядку Європейського Союзу (ЄС), який набув фундаментального значення завдяки прецедентному праву Суду Європейського Союзу (СЄС) та був кодифікований у статті 47 Хартії основних прав ЄС як основна процесуальна гарантія. У статті здійснено аналіз багаторівневої моделі судового захисту, яка включає національні судові системи, що функціонують як «суди Союзу», та централізовану систему СЄС. Визначено, що механізм попереднього рішення (ст. 267 ДФЄС) є наріжним каменем у забезпеченні уніфікованого тлумачення та застосування права ЄС, а також основним засобом для громадян, аби опосередковано винести справи, що стосуються їхніх прав, на вищий рівень юрисдикції. Особливу увагу приділено імперативним принципам, які зобов'язують національні суди: принцип верховенства, який вимагає відмови у застосуванні національних норм, що суперечать праву ЄС; принцип ефективності, що забороняє національні процесуальні правила, які роблять реалізацію прав ЄС практично неможливою; та принцип еквівалентності, що вимагає однакового застосування процесуальних правил до спорів, заснованих на національному праві та праві ЄС. Проаналізовано значні обмеження прямого доступу індивідуальних заявників до СЄС через процедуру скасування актів (ст. 263 ДФЄС) та застосування доктрини «безпосередньої та індивідуальної причетності» (*Plaumann formula*), що є серйозним бар'єром. Додатково досліджено доктринальну концепцію естопель (*estoppel*) у міжнародному публічному праві та її потенціал як допоміжного інструменту забезпечення процесуальної добросовісності (*bona fides*) у відносинах між державами-членами та у спорах, що стосуються прав громадян. Зроблено висновок про те, що право на судовий захист громадян ЄС забезпечується надійним, але процедурно складним та розподіленим механізмом судової співпраці, ефективність якого прямо залежить від активної ролі національних судів та їхньої готовності повною мірою реалізовувати зобов'язання, що випливають із права Союзу.

**Ключові слова:** судовий захист, Хартія основних прав ЄС, Суд Європейського Союзу, попереднє рішення, пряма дія, принцип ефективності, принцип еквівалентності, естопель.

**Shamrai V.V., Slyusarenko Y.A. Realization by European Union citizens of the right to judicial protection of their rights and freedoms.**

The constitutional principle of the right to effective judicial protection within the European Union legal order is investigated, having gained fundamental significance through the case law of the Court of Justice of the European Union (CJEU) and codified in Article 47 of the Charter of Fundamental Rights of the EU as the essential procedural guarantee. The article analyzes the multilevel model of judicial protection,

comprising national court systems functioning as «Union courts» and the centralized CJEU system. It is determined that the preliminary ruling procedure (Art. 267 TFEU) is the cornerstone for ensuring the uniform interpretation and application of EU law, serving as the primary means for citizens to indirectly bring cases concerning their rights to the highest jurisdictional level. Specific attention is paid to the mandatory principles governing national courts: the principle of supremacy, requiring the non-application of national rules conflicting with EU law; the principle of effectiveness, prohibiting national procedural rules from making the exercise of EU rights practically impossible; and the principle of equivalence, demanding the equal application of procedural rules to disputes based on national and EU law. Significant limitations on direct access for individual applicants to the CJEU through the action for annulment (Art. 263 TFEU) and the application of the «direct and individual concern» doctrine (*Plaumann* formula) are analyzed as a substantial barrier. Additionally, the doctrinal concept of estoppel in public international law and its potential as an auxiliary tool for ensuring procedural good faith (*bona fides*) in relations between Member States and in disputes concerning citizens' rights are explored. It is concluded that the right to judicial protection for EU citizens is secured by a robust yet procedurally complex and distributed mechanism of judicial cooperation, whose effectiveness hinges entirely on the active role of national courts and their readiness to fully implement the obligations derived from Union law.

**Key words:** judicial protection, Charter of Fundamental Rights of the EU, Court of Justice of the European Union, preliminary ruling, direct effect, effectiveness principle, equivalence principle, estoppel.

**Постановка проблеми.** Унікальність правопорядку Європейського Союзу полягає в його над-національній природі, де норми права ЄС створюють права та обов'язки для фізичних та юридичних осіб безпосередньо. Імплементация та застосування цих норм здійснюється, головним чином, через національні судові системи держав-членів. Таким чином, ефективність права ЄС залежить від якості та доступності судового захисту, що надається національними судами. У статті 47 Хартії основних прав ЄС закріплено право на ефективний засіб правового захисту та на справедливий судовий розгляд, яке є фундаментальною гарантією. Однак, на практиці, реалізація цього права стикається з низкою викликів: необхідність забезпечення уніфікованого тлумачення норм на рівні всього Союзу, подолання національних процесуальних бар'єрів (принцип процесуальної автономії), а також значні обмеження щодо прямого доступу індивідуальних заявників до Суду Європейського Союзу (СЄС). З огляду на це, виникає потреба у глибокому аналізі взаємодії цих рівнів судового захисту, а також допоміжних принципів, які забезпечують добросовісність та визначеність у судових процесах.

**Метою статті** є всебічне дослідження конституційно-правових засад та ключових механізмів забезпечення реалізації громадянами ЄС права на захист своїх прав та свобод у суді. Дослідження зосереджено на аналізі ролі статті 47 Хартії, механізму попереднього рішення (ст. 267 ДФЄС), а також на вивченні обмежувальних критеріїв прямого доступу до СЄС та потенційного використання доктрини естопеля як інструменту забезпечення процесуальної стабільності.

**Стан опрацювання проблематики.** Проблема забезпечення ефективного судового захисту у правопорядку ЄС є предметом постійного наукового інтересу. Фундаментальні основи були закладені класичними рішеннями СЄС (*Van Gend en Loos*, *Costa v. ENEL*), які встановили принципи прямої дії та верховенства. У доктрині Г. Тіммерманса, Х. Рендзаузена та Р. ван Крекена детально проаналізовано зміст принципів ефективності та еквівалентності, які слугують обмежувачами процесуальної автономії держав-членів [5, 8]. Питання лібералізації прямого доступу індивідуальних заявників до СЄС (ст. 263 ДФЄС) стало предметом дискусії після ухвалення Лісабонського договору, проте формула *Plaumann* (вимога індивідуальної причетності) залишається строгою. Окремі сучасні дослідження також торкаються застосування загальних принципів міжнародного права, таких як естопель, у контексті судової практики ЄС, хоча ця тема вимагає подальшого поглиблення.

**Виклад основного матеріалу.**

### 1. Конституційні засади та гарантії (Стаття 47 Хартії)

Право на судовий захист у ЄС є не просто процедурною нормою, а загальним принципом права Союзу, що має конституційне значення. Після набуття чинності Лісабонським договором цей принцип набув прямої юридичної сили у статті 47 Хартії основних прав ЄС. Ця стаття поєднує дві ключові вимоги:

Право на ефективний засіб правового захисту (засіб, що дозволяє по суті вирішити спір і відновити порушене право).

Право на справедливий судовий розгляд (вимоги до суду – законність, незалежність, неупередженість; вимоги до процесу – право на захист, публічність, мотивованість рішення).

Ця норма адресована як інститутам ЄС, які зобов'язані забезпечити судовий контроль за своєю діяльністю, так і державам-членам, які повинні гарантувати ефективність національних засобів правового захисту у сфері застосування права ЄС.

## **2. Роль Національних Судів та Принципи Обмеження Автономії**

В рамках багаторівневої системи судового захисту, національні суди відіграють домінуючу роль, оскільки вони є першою інстанцією для вирішення спорів, що виникають із права ЄС. Забезпечуючи верховенство права ЄС, вони керуються трьома імперативними принципами:

**Принцип верховенства (Supremacy):** Встановлений у справі *Costa v. ENEL* та підтверджений Декларацією № 17 Лісабонського договору. Він вимагає від національного суду відмовити у застосуванні будь-якої національної норми, що суперечить праву ЄС.

**Принцип ефективності (Effectiveness):** Вимагає, щоб національні процесуальні правила (наприклад, терміни позовної давності, вимоги до доказів) не робили реалізацію прав ЄС практично неможливою або надмірно складною [9]. У справі *Rewe-Zentralfinanz* СЕС чітко встановив, що національні органи не можуть посилалися на власні процедурні правила, щоб перешкоджати ефективності права ЄС.

**Принцип еквівалентності (Equivalence):** Національні процесуальні правила, застосовувані до справ, заснованих на праві ЄС, не повинні бути менш сприятливими, ніж ті, що застосовуються до аналогічних, суто внутрішніх позовів. Цей принцип забезпечує рівність процесуальних можливостей.

Поєднання цих принципів слугує обмеженням процесуальної автономії держав-членів, зобов'язуючи їх адаптувати свої національні процедури під імперативи європейського права.

## **3. Наріжний камінь захисту: Процедура попереднього рішення (Стаття 267 ДФЄС)**

Процедура попереднього рішення (ст. 267 ДФЄС) є основним механізмом, що забезпечує єдність та когерентність права ЄС, а також ключовим інструментом для громадян.

**Механізм функціонування:** Національний суд, перед яким поставлено питання про тлумачення чи дійсність права ЄС, зобов'язаний (суд останньої інстанції) або має право (інші суди) звернутися до СЕС. Громадянин ініціює справу на національному рівні, але отримує остаточне тлумачення норми від СЕС.

**Значення для громадян:** Це забезпечує опосередкований доступ до СЕС та гарантує, що їхні права будуть застосовані однаково, незалежно від того, в якій державі-члені розглядається спір. СЕС неодноразово підкреслював, що ефективність цієї процедури є життєво важливою для захисту прав індивідів.

**Обов'язок звернення (Acte clair / Acte éclairé):** Винятки з обов'язку суду останньої інстанції звертатися до СЕС (*acte clair* – акт, який є абсолютно зрозумілим; *acte éclairé* – акт, який вже був розтлумачений СЕС) тлумачаться СЕС дуже вузько, щоб не допустити порушення прав громадян.

## **4. Прямий Доступ до СЕС та Обмеження (Стаття 263 ДФЄС)**

Прямий позов про скасування актів інститутів ЄС (ст. 263 ДФЄС) — це основний засіб оскарження рішень інститутів Союзу. Однак доступ до нього для індивідуальних заявників є надзвичайно обмеженим.

**Критерії доступу:** Індивідуальна особа може оскаржити акт, якщо він адресований їй або стосується її безпосередньо та індивідуально.

**Формула *Plaumann*:** У відомій справі *Plaumann* СЕС визначив, що особа індивідуально стосується акта, якщо цей акт зачіпає її «у силу деяких ознак, що є для неї специфічними та виділяють її серед усіх інших» [10]. Цей критерій є надзвичайно суворим.

**Лібералізація після Лісабона:** Лісабонський договір певною мірою лібералізував доступ, дозволивши оскаржувати регулятивні акти, які стосуються заявника безпосередньо і не потребують імплементаційних заходів. Це стало певною поступкою на користь захисту прав громадян, але не усунуло головних бар'єрів.

## **5. Доктрина Естопеля (*Estoppel*) як Гарантія Процесуальної Стабільності**

Концепція Естопеля (*Estoppel*) — це загальний принцип міжнародного права, який активно використовується в доктрині та практиці СЕС (хоча імпліцитно).

Визначення: Естопель означає, що держава не може заперечувати факт або юридичний стан, який вона раніше однозначно визнала або своєю поведінкою створила видимість його існування.

Застосування в праві ЄС:

*Принцип Estoppel by representation*: Запобігає тому, щоб інститут чи держава-член відступили від своєї чіткої, попередньої заяви, якщо інша сторона (громадянин, компанія) покладалася на цю заяву [14]. Це підсилює принцип законних очікувань.

*Принцип Estoppel by acquiescence*: Стосується «мовчазної згоди». Якщо держава тривалий час не протестувала проти дій іншої держави, що порушують її права, вона може втратити право вимагати припинення цих дій.

Значення для громадян: У контексті реалізації прав, естопель слугує додатковим гарантом добросовісності (*bona fides*) дій публічної влади та захищає громадян від суперечливої поведінки адміністративних органів, особливо у випадках, коли їхні права залежать від послідовності позиції держави (наприклад, у сфері оподаткування чи міграційного права).

**Висновки.** Право на судовий захист громадян ЄС реалізується через складну, але гнучку багаторівневу систему, де національні суди несуть основний тягар відповідальності, а СЄС забезпечує єдність права.

Правова основа: Конституційним фундаментом є стаття 47 Хартії, яка підсилює загальні принципи верховенства, ефективності та еквівалентності, що вимагають від національних судів пріоритетного та повного застосування права ЄС.

Доступність: Ключовим інструментом індивідуального захисту є процедура попереднього рішення (ст. 267 ДФЄС), яка гарантує, що жоден спір, що стосується права ЄС, не буде вирішений на національному рівні без можливості уніфікованого тлумачення.

Обмеження: Незважаючи на гарантії, прямий доступ громадян до СЄС через позов про скасування (ст. 263 ДФЄС) залишається строго обмеженим критерієм індивідуальної причетності (*Plaumann*), що спрямовує більшість спорів на національний рівень.

Процесуальні гарантії: Доктрина естопелі слугує важливим допоміжним принципом, підтримуючи добросовісність та правову визначеність у відносинах між державою та індивідом, запобігаючи недобросовісній або суперечливій поведінці публічних органів.

Перспективи: Подальша ефективність захисту прав громадян ЄС залежатиме від послідовного застосування національними судами принципів ефективності та верховенства та подальшого розвитку прецедентного права СЄС, яке має на меті мінімізувати процесуальні перешкоди.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Консолідована версія Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС). *Офіційний вісник Європейського Союзу*. С 202/01, 2016.
2. Хартія основних прав Європейського Союзу. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. С 202/02, 2016.
3. Рішення Суду ЄС у справі 26/62, *Van Gend en Loos v. Nederlandse Administratie der Belastingen* [1963] ECR I.
4. Рішення Суду ЄС у справі 6/64, *Costa v. ENEL* [1964] ECR 585.
5. Рішення Суду ЄС у справі C-50/00 P, *Unión de Pequeños Agricultores (UPA) v Council* [2002] ECR I-6677.
6. Рішення Суду ЄС у справі 25/62, *Plaumann & Co. v Commission* [1963] ECR 95.
7. Рішення Суду ЄС у справі 33/76, *Rewe-Zentralfinanz eG and Rewe-Zentral AG v Landwirtschaftskammer für das Saarland* [1976] ECR 1989.
8. Рішення Суду ЄС у справі C-281/02, *Owens Bank Ltd v. Bracco* [2003] ECR I-12437.
9. Rendzhausen H. The Principle of Effectiveness in EU Law. *European Law Review*. 2018. Vol. 43. No. 3. P. 345–367.
10. Тимошук О.В. Судовий захист прав людини у системі Європейського Союзу: теоретико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 15–19.
11. Василенко Л. В. Принцип процесуальної автономії держав-членів у контексті ефективності права ЄС. *Право України*. 2019. № 5. С. 78–85.
12. Krekouki P. The Principle of Equivalence in the Context of Remedies in EU Law. *Common Market Law Review*. 2021. Vol. 58. No. 2. P. 401–428.

13. Тіммерманс Х. Роль національних судів у забезпеченні верховенства права Європейського Союзу. *Вісник Конституційного Суду України*. 2017. № 6. С. 100–112.
14. Hill E. Estoppel in International Law: A Doctrine of Fairness and Consistency. *Cambridge University Press*. 2022. 350 p.
15. Мартиненко О. Судова система Європейського Союзу: інституційні та функціональні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2023. Вип. 78. Ч. 1. С. 45–50.
16. Смірнова Ю. В. Право на ефективний судовий захист у практиці Європейського суду з прав людини та Суду ЄС: порівняльно-правовий аналіз. *Правова держава*. 2021. № 44. С. 135–141.